

3. I. Траццяк

АСЭНСАВАННЕ ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ Ў ПРОЗЕ С. БАРАНАВЫХ

Беларуская літаратура 20–30-х гг. XX ст., прысвечаная падзеям Першай сусветнай вайны, характарызувалася рознаскіраванымі вектарамі свайго развіцця. Айчынныя мастакі слова эксперыментавалі як з формай твора (дакументальна-мастацкія запіскі М. Гарэцкага, імпульсіўная, падобная да экспрэсіянісцкай манера аповеду ў аповесці «Варта на Рэйне» А. Гародні), так і шукалі новыя тэматычныя дамінанты. У апошнім выпадку аўтары звярталіся да франтавога

і тылавога побыту (М. Гарэцкі «На імперыялістычнай вайне», Ц. Гартны «Сокі цаліны»), бежанскіх шляхоў беларусаў (проза З. Бядулі, П. Галавача, М. Гарэцкага, К. Чорнага), аповедаў пра вопыт прадстаўнікоў іншых народаў, якія кампактна жылі на сучаснай тэрыторыі Беларусі («Набліжэнне» З. Бядулі). Узнікалі спробы ўпісаць канфлікт у больш шырокую плынь навалы-кантынума, якая захапіла нашых продкаў у першай палове XX ст. («Сцежкі-дарожкі» М. Зарэцкага).

Спадчына С. Баранавых, звязаная з 1914–1918 гг., вылучалася шэрагам паднятых праблем: на фоне іншых здабыткаў пражыткаў-сучаснікаў пісьменнік здолеў увасобіць стан асобы, што перажыла вайну і рэвалюцыю, але не змагла адмежавацца ад іх траўматычнага ўплыву. Мастак слова звярнуўся да светаўспрымання персанажа з пашкоджанай баявымі дзеяннямі псіхікай, стварыў адмысловую канцэпцыю баявых дзеянняў як пекла на зямлі. Па-новаму ў малой прозе пісьменніка загучала тэма бежанства, пададзеная праз уражанні дзіця. Комплексна аналізуючы творы С. Баранавых, Л. Савік адзначыла, што проза аўтара «прасякнута роздумам, імкненнем паказаць простага чалавека і ў яго звычайных, паўсядзённых абставінах, і ў непасрэдных, цесных сувязях з важнейшымі падзеямі часу» [1, с. 636].

Мастак слова адчуваў, што шараговы чалавек настолькі прызвычаіўся да ўзброенага канфлікту, што практычна забыўся на мірнае існаванне. Прага да ўнармаванага жыцця, не звязанага з вайной і рэвалюцыяй, неадчэпна ішла за персанажамі, але яны прадчувалі, што новы лад усталюецца не так хутка. Прыходзілася прыслухоўвацца літаральна да кожнага слова, каб прадказаць далейшую хаду падзей. З гэтай нагоды нават неверагодная чутка ўспрымалася як бяспрэчны факт, кожнае неўзважанае выказванне выклікала паніку. У такіх умовах непісьменныя гераіні апавядання «Межы» прынялі паперку са спісам будучых калгаснікаў за абвестку, у якой напісана пра чарговую мабілізацыю. Хутка «па ўсім Бродзе насіліся чуткі пра вайну. І ніхто не ведаў, адкуль што ўзьялося ...

Займаючы з Цімохавага двара рудага парсючка, пыталася Паладзя ў Цімошыхі:

– Ці праўда гэта, што кажуць пра вайну? Хто гэта першы уз’егліў – зажадаў яе? І чаго іх дрэнчыць, ліха іх матары. Няхай бы ўжо спакой быў ...

– Ці то не падзеляць чаго, ці то іншая якая немач? Успадзе ж на людзей нейкі паралюш» [2, с. 172].

Калі гераіні С. Баранавых з жахам разважалі пра магчымую вайну, то прадстаўнікі мужчынскага свету, якія паўдзельнічалі ў бойні 1914–1918 гг., лічылі разважанні пра будучыя выбухі ўзброенай агрэсіі адной з годных тэм для размоў. Кожны з іх спрабаваў паўстаць як выбітны футуролаг ці стратэг. Вопыт недалёкага мінулага дазваляў персанажам фармуляваць сваю канцэпцыю («Каля Гіляравай студні»):

«– Ну як, пане суседзе, – казаў Мітра, – вайна набліжаецца? Ангельшчына прырыхтавала па дзвесце пудоў і пятнаццаць хунтаў бомбы. Як думаеш, пане суседзе, збаімся мы ці не? ...

– Яно-то, вядомая рэч, гэтая вага дынаміту можа зруйнаваць ураз цэлы горад! ... Але і мы лыкам мераны. Тут, брат, калі што якое, дык сіла на сілу пойдзе, і бомбы гэтыя тады на бок!

... суседзі доўга яшчэ гутарылі пра вайну. Мітра казаў, што ў Амерыцы ерапланы ёсць, якія зразу перавозяць за адзін мах цэлую армію, са зброяй, з харчамі. І Гіляр спрачаўся, даказваў, што гэта немагчыма. І гэтак паразважаўшы пра “палітычныя падзеі”, суседзі пераходзілі да бягучых сваіх гаспадарчых спраў» [3, с. 33–34]. Падобныя размовы жывілі атмасферу нестабільнасці, нагадваючы пра навалу-кантынуум. На наш погляд, гіпербалізуючы перажытае, персанажы спрабавалі таксама стварыць альтэрнатыўную рэальнасць вайны. Даведзеная да межаў верагоднага, яна ўспрымалася хутчэй як плён вуснай народнай творчасці, палёт нечыйяй хваравітай фантазіі, а не рэальная пагроза.

Паводле С. Баранавых, некалькі год пасля заканчэння сусветнай вайны адрадзілася цікавасць да катастрафічных падзей 1914–1918 гадоў. Чытаючы старыя лісты, геранія аповесці «Новая дарога» спыніла сваю ўвагу на напісаным чалавекам на мяжы цяжкага псіхічнага захворвання: «Я хутка буду здаровы як вол. Самае важнае, каб толькі часамі не хадзіла ў бакі галава. Мне здаецца, яна важыць у мяне некалькі фунтаў і пяць пудоў ... яна ў мяне – лішні груз» [4, с. 265]. Адзначым, што ў дадзеным выпадку спадчына беларускага празаіка адмыслова карэлюецца з сусветнай літаратурай, у тым ліку прысвечанай адлюстраванню наступстваў ваеннага неўрозу (напрыклад, кнігі А. Барбюса, Р. Олдынтана, Э. М. Рэмарка, Э. Хемінгуэя).

С. Баранавых, увёўшы ў аповед эпістальны элемент, засяродзіўся на чынніках, што пазней выклікалі ў яго персанажа вар’яцтва. Аўтар ліста не змог пераадолець зністажаючы ўплыў баявых дзеянняў, якія адбіліся не толькі на яго прыватным псіхалагічным ды сацыяльным стане, але і змянілі ўніверсальныя аксіялагічныя арыенціры і законы міжсабовых зносін. У напісаным заўважаецца спалучэнне перажытых эмоцый і тых загадкавых паталагічных працэсаў, што адбыліся ў свядомасці персанажа ўжо ў шпіталі. Ён адзначаў: «гэта ж не што іншае, як тая самая наша *рысявецкая бойня*. Толькі ўсяго – тут не дзяруць скур з забітых людзей ... А пах крыві той самы і нават мяснікі тыя самыя. Толькі мяснікі ўсе тут вучоныя на афіцэраў. “Агонь! Плі! У атаку! Бягом! Ура! Газы!” – гэта іх такая навука. *Яны кажуць па адным слове, і ад кожнага слова вохкае зямля. Нібы яны націскаюць на кнопку, і ад гэтага адразу загараецца крывёю кавалак зямлі і перад намі, і ў нас*» (курсіў наш. – З. Т.) [4, с. 265].

У сувязі з пазначанымі намі курсівам момантамі адзначым наступнае: першае, беларускі мастак слова практычна адначасова (1931–1932) з прадстаўнікамі іншых нацыянальных літаратур сфармуляваў сутнасць Першай сусветнай дзякуючы ёмкаму параўнанню таго, што адбылося, з бойняй. Напрыклад, у 1929 г. апублікаваны раман Э. Хемінгуэя «Бывай, зброя!», у якім амерыканскі празаік разважаў пра «ахвяры вайны, што нагадвалі чыкагскія бойні, толькі мяса тут звычайна хавалі ў зямлі» (*sacrifices were like stockyards at Chicago if nothing was done with the meat except to bury it*) [5, p. 169].

Тыпалагічнае падабенства, верагодна, нарадзілася са спецыфікі самога ўзброенага канфлікту, які ўразіў сучаснікаў бессэнсоўнасцю ахвяр.

Па-другое, ва вылучаным урыўку на сябе звяртае ўвагу тое, як С. Баранавых сумяшчае два пласты: з аднаго боку, узнікае ўражанне, што чытач мае справу з разгорнутым іншасказаннем, якое выбітна характарызуе дынаміку часу, з другога – зразумела, што аўтар ліста ўжо знаходзіўся па-за мяжой, што дазваляла адэкватна (не літаральна) успрымаць падобныя адцягненыя вобразы.

У дадзеным лісце настойліва праводзіліся паралелі паміж баявымі дзеяннямі і іншасветам, які распаўсюдзіў свае межы і на зямлю: «колькі гадоў патрэбна было чалавеку жыць і гадавацца, для чаго? – для гэтага пекла. Наш бацькошка Пастарнацкі некалі мне казаў на першай маёй споведзі, каб я не грашыў богу, а то пападу на тым свеце ў пекла. Мне цяпер добра вядома: пекла не на тым свеце, а на фронце. І нашы чарцяняты – мяснікі-афіцэры. Яны намі арудуюць па камандзе вялікіх чарцей – генералаў ... буду я здаровым і паеду на фронт, каб паскручваць чарцям і чарцяням рогі. Не трэба нам двух пеклаў. Хопіць і аднаго – таго, што прырыхтаваў нам бог на небе» [4, с. 265]. У тыпалагічным плане дадзенае параўнанне нагадвае пра пекла Дантэ, народныя язычніцкія ўяўленні, апокрыфы. Поруч з такой багатай культурнай традыцыяй заўважаецца і кан'юнктурная скіраванасць: герой С. Баранавых нават у сваім плыткім стане свядомасці прадчуваў нейкія радыкальныя рэвалюцыйныя змены.

Зварот да эпісталарыю сведчыў пра пошукі новых прыёмаў мастацкага ўвасаблення падзей вайны. Згадаем у дадзеным кантэксце набыткі М. Гарэцкага, які ў кнізе «На імперыялістычнай вайне» пад адной вокладкай спалучыў дакументальнае і мастацкае, ці фрагменты з рамана «Сокі цаліны» Ц. Гартнага, ў якіх гучаў водгалас перыёдыкі.

Беларуская ваенная проза 1920–30-х гг. не засталася ў баку ад увасаблення тэмы бежанства. Мастакі слова (З. Бядуля, П. Галавач, Ц. Гартны, М. Гарэцкі) акцэнтавалі ўвагу на трагізме сітуацыі. Адчуванне жаху і дыскамфорту з нагоды вымушанага падарожжа ў нязведанае – натуральная рэакцыя дарослага на складаную жыццёвую сітуацыю. С. Баранавых абраў іншы ракурс: у аповесці «Калі ўзыходзіла сонца» жанчына сталага веку прыгадала дзіцячыя ўражання, што прыпала на час Першай сусветнай. Адзін з яскравых момантаў, паводле гераіні, звязаны з сыходам з абжытай сялібы: «Кругом нашай вёскі грукочуць гарматы, а мы пакуемся выязджаць. Мне так весела. Хаця каб хутчэй ехаць. Бацька зрабіў вялікую буду. Мама абшыла яе палатном. Як цыганы. Вельмі хацелася ехаць у будзе. Мая падруга Клава, калі мы ад'язджалі, падбегла да мяне і кажа: “Давай папрашчаемся. Можна, не ўбачымся, Марыська”. А я кажу: “Няма калі. Бывай здарова”. Яна плача, а мне смешна. Ну, чаго, думаю, дурная ты, плачаш?» [6, с. 385]. Надзвычай хутка дзяўчынка пасталела і адмовілася ад наіўна-рамантычнага погляду на свет, дзе знайшлося месца не толькі новым уражанням і прыгодам, але і жудасным відовішчам, смерці, рызыцы і расчараванню.

С. Баранавых падкрэсліў, што Першая сусветная, якая паскорыла надыход рэвалюцыі 1917 г., у пэўнай ступені выклікала і лінгвістычныя эксперыменты. Акрамя натуральнай патрэбы інкарпараваць лексіку, звязаную з ваеннай справай, беларускія паэты і пісьменнікі працавалі са словамі грамадска-палітычнай скіраванасці, што трывала ўвайшлі ў паўсядзённы ўжытак («Варта на Рэйне» А. Гародні, «Сокі цаліны» (квадры III, IV) Ц. Гартнага, «Сцежкі-дарожкі» М. Зарэцкага, «На чырвоных лядах» М. Лынькова). «Анексіі», «буржуазія», «імперыялізм», «кантрыбуцыі», «мілітарызм», «пралетарыят», «рэвалюцыя», «сацыялізм» – прыблізны пералік паняццяў, што вабілі чалавека, які пабачыў сыход у нябыт Расійскай імперыі. Персанажы-беларусы не заўсёды разумелі сапраўдны змест гэтых слоў, таму часам яны сакралізаваліся, атрымлівалі дзіўныя ў сваёй наіўнасці тлумачэнні. Напрыклад, адзін з персанажаў аповесці С. Баранавых «Межы» патрапіў у камічную сітуацыю: «Анісь папаў у артылерыю. У Петрапаўлаўскую крэпасць. Там і захапіла яго свежая навала. Не зразумеў, што такое, калі пачуў слова “рэвалюцыя”. Па-свойму зразумеў ... Прыбег на кухню Кавалёў і паведаміў:

– Рэвалюцыя ... Чаго ты дрэмлеш, развесіўшы нюні. Рэвалюцыя ... дзем.

– Куды ідзе? – устаў з табурэткі. Але выбег Кавалёў, не адказаўшы ... А ён думаў, стоячы пасярод кухні ... Апраўляў шынель на сабе. Паправіў гівер шапкі і думаў: “Сюды мо, на кухню, зойдзе ... Мо рапарт прыйдзеца аддаць ёй ... Сваячка мо камандзіра ... ці так якісь чорт лысы”» [2, с. 137].

Падсумоўваючы вышэйсказанае, адзначым, што тэма Першай сусветнай вайны не стала скразной для прозы С. Баранавых. У той жа час пісьменнік здолеў зрабіць некалькі выбітных акцэнтаў, якія значна пашырылі малюнак навалы ў выкананні айчынных мастакоў слова. Увага аўтара звернута на мужчынскае і жаночае ўспрыманне навалы-кантынуума, псіхалогію персанажа-камбатанта, назаўжды траўмаванага вайной, вопыт дзіця, якое патрапіла на бежанскія шляхі. Акрамя таго, С. Баранавых эксперыментаваў з формай твора, уключыўшы ў аповесць «Калі ўзыходзіла сонца» эпістальны складнік. Поруч з пісьменнікамі-сучаснікамі, ён увасобіў вопыт засваення новых моўных адзінак простым чалавекам.

ЛІТАРАТУРА

1. Савік, Л. Сымон Баранавых / Л. Савік // Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя. У 4 т. Т. 2. 1921 – 1941 / Нацыянальная акадэмія навук Беларусі. Інстытут літаратуры імя Я. Купалы. – 2-е выданне. – Мінск : Беларуская навука, 1999. – С. 632–645.

2. Баранавых, С. Межы / С. Баранавых / Новая дарога: Аповяданні, апавесці, раман, лісты. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1989. – С. 105–214.

3. Баранавых, С. Каля Гіляравай студні / С. Баранавых / Новая дарога: Аповяданні, апавесці, раман, лісты. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1989. – С. 32–36.

4. *Баранавых, С.* Новая дарога / С. Баранавых / Новая дарога: Апавяданні, аповесці, раман, лісты. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1989. – С. 215–364.

5. *Hemingway, E.* Farewell to Arms / Е. Hemingway. – New York : Charles Scribner's Sons, 1929. – 355 p.

6. *Баранавых, С.* Калі ўзыходзіла сонца / С. Баранавых / Новая дарога: Апавяданні, аповесці, раман, лісты. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1989. – С. 365–555.